

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΟΥΚΗΣ

Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821. Ἀνθολογία κειμένων με εἰσαγωγή καὶ σχόλια ΝΙΚΟΥ Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΥ. Τόμος Α': Ἡ κυριαρχία τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ-Προκορουδαλικὴ καὶ κορυδαλικὴ περίοδος. Τόμος Β': Ἡ ἐπιμέριση τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας-Μετακορυδαλικὴ περίοδος, Ἐκδόσεις «Γνώση», Φιλοσοφικὴ καὶ πολιτικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 26 καὶ 27, Ἀθήνα 1988-1989, Σχ. 8ο, σελ. 315+566.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία των χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποτελεῖ ἓνα ιδιαίτερα πολὺπλοκο καὶ δυσερμηνευτο κεφάλαιο τῆς ἑλληνικῆς διανόησης· πρῶτα, γιατί καλύπτει μεγάλο χρονικὸ διάστημα, συνυφαίνεται σε σημαντικὸ βαθμὸ με τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ τὴν νεώτερη ἐυρωπαϊκὴ φιλοσοφία καὶ διαπλέκεται με τὶς πολυσύνθετες ιστορικές καὶ ἰδεολογικές μεταβολές ἐνός ἔθνους που γιὰ τετρακόσια περίπου χρόνια ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἐπανάκτηση τῆς ἐλευθερίας του· καὶ ὕστερα-κυρίως- γιατί προβάλλεται μέσα ἀπὸ ἔργα ὁ φιλοσοφικὸς χαρακτήρας των οποίων θὰ μπορούσε νὰ ἀμφισβητηθεῖ καὶ, ἐπιπλέον, παρουσιάζει ἀσαφείς ἀπαρχές καὶ περιόδους. Τὴν κατάδειξη- καὶ, ταυτόχρονα, τὴν ἀπάμβλυνση- τῆς δυσερμηνευτῆς φύσης, που γιὰ αὐτοὺς ἀκριβῶς τούς λόγους διακρίνει τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, τὴν προσφορά ἐνός «πρώτου ὀδηγητικοῦ νήματος» σε ὅσους ἐνδιαφέρονται νὰ μελετήσουν συστηματικὰ τὴν «ὄχι ἀπρόσκοπτη» καὶ «ὄχι ἀδιάκοπη» πορεία τῆς καθῶς καὶ τὴν ἐξασφάλιση γιὰ τὸ ἐυρύτερο κοινὸ μιὰς εὐκόλης πρόσβασης σὲ «κάποια ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δυσῆρετα κείμενα» των σημαντικότερων ἐκπροσώπων τῆς θέτει ὡς στόχο του ὁ κ. Νίκος Ψημμένος σὲ τὸ ἔργο του *Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821* (βλ. Πρὸλ. σ. 13). Ἔτσι, στὴν Εἰσαγωγή ἐπανατοποθετεῖ καὶ ἐπανασυζητεῖ τὰ βασικότερα προβλήματα προσέγγισης τῆς μέχρι τὸ 1821 νεοελληνικῆς φιλοσοφίας- δηλ. τὰ προβλήματα των πηγῶν γνώσης τῆς, των ἀπαρχῶν καὶ τῆς περιοδολογίας τῆς- κατὰ τρόπον που, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε ἀναλυτικότερα καὶ

στη συνέχεια, δημιουργεί σίγουρα γόνιμες προϋποθέσεις για την επίλυσή τους· στη συνέχεια, με βάση τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει τα προβλήματα αυτά στην Εισαγωγή και μέσα από ένα ανθολόγιο αντιπροσωπευτικών κειμένων των σημαντικότερων εκπροσώπων της νεοελληνικής φιλοσοφίας από τις διερευνητές ακόμη απαρχές της μέχρι και το 1821 (ένα ανθολόγιο το οποίο συνοδεύεται μάλιστα, όποτε κρίνεται απαραίτητο, από ιστοριοφιλοσοφικά σχόλια και ακολουθείται από ένα Επίμνητρο, από μία σχεδόν εξαντλητική Βιβλιογραφία καθώς και από κάποιες διορθωτικές προσθήκες και Ευρετήριο Ονομάτων) αναδεικνύει την πορεία που ακολούθησε η τελευταία στις ευρύτερες γραμμές και ιδεολογικές παραμέτρους της περίπλοκης προβληματικής της. Προσφέρει, κατά συνέπεια, ένα έργο που -όπως είναι ήδη εμφανές και όπως θα πιστοποιήσουμε ακολούθως πύ αναλυτικά -υπερβαίνει ως ένα βαθμό κάθε ανάλογη εργασία που υπήρχε μέχρι σήμερα και αποβαίνει γι αυτό καίριας σημασίας τόσο για την προώθηση της σχετικής έρευνας όσο και για την καλλιέργεια της εθνικής αυτοσυνειδησίας.

Στην Εισαγωγή του ο κ. Ψημμένος επιχειρεί, όπως σημειώσαμε, να επανατοποθετήσει και να επανασυζητήσει τα βασικότερα προβλήματα της νεοελληνικής φιλοσοφίας των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Γι αυτό και σ' ένα πρώτο μέρος της Εισαγωγής του επισκοπεί κριτικά την ως τώρα σχετική έρευνα. Αναλυτικότερα, κατά τον συγγραφέα, η «σχετικά πλούσια παραγωγή» των τελευταίων χρόνων σε ιστορικές μελέτες για την νεοελληνική φιλοσοφία δεν οδήγησε «ούτε στην εξαντλητική παρουσίαση του νέου έρευνητικού όριζοντα» (που άνοιξε πράγματι ο Ευάγγελος Παπανούτσος με την «πρωτοποριακή» για την εποχή του εισαγωγή στην δίτομη ανθολογία του και με την «πετυχημένη» επιλογή αντιπροσωπευτικών κειμένων Νεοελλήνων φιλοσόφων) «ούτε στην έπαρκή έπεξεργασία και άποσαφήνιση τών βασικῶν μεθοδολογικῶν ἀρχῶν,» στις οποίες πρέπει να στηρίζεται κάθε ερμηνευτική προσέγγισή του (σσ. 15/16). τούτο διακρίνεται ήδη χαρακτηριστικά στην έλλειψη από την νεοελληνική βιβλιογραφία δύο τουλάχιστον θεμελιακῶν ιστοριοφιλοσοφικῶν εργασιῶν: α) μιάς ιστορίας που θα καταγράφει έστω και δοξογραφικά το έργο των Νεοελλήνων φιλοσόφων από τον 15' αιώνα μέχρι και τις παραμονές της ελληνικής Επανάστασης και β) ενός έργου μέσω του οποίου θα διερευνώνται με αυστηρή συστηματικότητα και θα αναλύονται διεξοδικά οι ευρύτερες παράμετροι της ιστορίας των ιδεῶν, που «έν εἶδει πλαισίου» παρουσιάζουν την νεοελληνική φιλοσοφία της περιόδου της Τουρκοκρατίας ως ένα «πολυσύνθετο» και συνεπῶς «ἄκρως δυσερμήνευτο» ιστορικό φαινόμενο, το οποίο δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί απλῶς με την θεώρησή του ως έκφραση λ.χ. των διαρκῶν αγῶνων του ελληνικού Γένους για την επανάκτηση της ελευθερί-

ας του (σσ. 16/17). Τέτοιου είδους θεωρήσεις διολισθαίνουν εύκολα, όπως τονίζεται, σε «παραπλανητικά» και «άπλοϊκά ιδεολογήματα», που «ἀκούγονται κάποτε-κάποτε εὐχάριστα σὰν αὐτοπτόδεικτες ἀλήθειες πανηγυρικῶν λόγων» (σσ. 17/18)· ἀπὸ τὴν διατύπωση μάλιστα παρόμοιων ἀληθειῶν δὲν διαφεύγουν ἀκόμη και σοβαροὶ ερευνητές οἱ ὁποῖοι, μολονότι ἐπιδιώκουν τὴν αυθεντικὴ ἐρμηνεία τῆς ἐλληνικῆς Ἐπανάστασης, ἀντιμετωπίζουν με τόσο μεγάλο δέος τὴν τελευταία ὥστε τὴν ἀνάγουν σε μοναδικό σχεδὸν κριτήριο ἀποτίμησης ὁποιασδήποτε δραστηριότητας τοῦ Γένους κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Κι αὐτὸ εἶχε βέβαια ἀρνητικὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἐρευνα, ἀφοῦ τὴν προσαντὸλίσε περισσότερο πρὸς τὴν ἀνάδειξη τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης ἐκείνων τῶν λογίων στο ἔργο τῶν ὁποίων διαφαίνεται ἐνεργέστερα ἡ ιδεολογικὴ προπαρὰσκευὴ τοῦ Γένους γιὰ τὴν μελλοντικὴ του ἐξέγερση. Στὴ συνέχεια, ἀναλύεται σύντομα τὸ ἔργο ὅσων μέχρι τῶρα προσέγγισαν ἱστοριογραφικὰ μέρος ἢ τὸ σύνολο τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας και διαπιστώνεται ἡ «τόλμη τους» νὰ ἀποδώσουν μιὰ τέτοια φιλοσοφία χωρὶς προηγουμένως νὰ ἐρευνήσουν ἐξαντλητικὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πολὺπλοκα προβλήματα τῆς· μιὰ τόλμη που ἐξηγεί, ἄλλωστε, γιατί και ἡ προσέγγιση τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας ἐκ μέρους τῶν παρέμεινε, -λίγο ἢ πολὺ και με ἐξαίρεση ἴσως τὸν Henderson- σε περιγραφικὸ γενικὰ ἐπίπεδο. Κατόπιν, ἐπισημαίνεται - και χαρακτηρίζεται ὡς θετικὴ- ἡ «φάση τῆς περίσκεψης» που διαδέχτηκε τὴ «φάση τῆς τόλμης» στὴν περίοδο τοῦ '70 και τοῦ '80 με τὴ στροφή τῆς ἐρευνας ἀπὸ τὴν συνολικὴ ἱστοριογράφηση τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ὡς τὸ 1821 στὴν ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους προβλημάτων τῆς (σ. 25)· τονίζεται ὅμως ὅτι ἡ νέα αὐτὴ ἐρευνητικὴ δραστηριότητα, παρὰ τὸ ὑψηλὸ τῆς ἐπίπεδο, δὲν παύει νὰ μας υπενθυμίζει, «ἐμμεσα ἀλλὰ μὲ σαφήνεια», και πόσα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀπομένουν ἀκόμη νὰ διαλευκανθοῦν (σ. 27)· κι ἐκεῖνα τὰ προβλήματα που, κατὰ τὸν συγγραφέα, προέχουν εἶναι τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν γνώσης, τῶν ἀπαρχῶν και τῆς περιοδολόγησης τῆς μέχρι τὸ 1821 νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, χωρὶς τὴν ἐπανοτοποθέτηση και ἐπανασυζήτηση τῶν ὁποίων δὲν εἶναι εὐκόλο οὔτε νὰ ἐπισημάνουμε τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς οὔτε και νὰ διαμορφώσουμε μιὰ στοιχειώδη εἰκόνα τῆς γενικῆς ἀνάπτυξής τῆς. Τὰ τρία αὐτὰ προβλήματα διερευνῶνται στο δεῦτερο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς. Ἐτσι, ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν γνώσης τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ὁ συγγραφέας - ἀκολουθώντας μιὰ «συγκαταβατικὴ ὀριοθέτηση τῆς ἱστοριογραφικῆς δεοντολογίας» και ἀποδεχόμενος τὴν ἔννοια τῆς φιλοσοφίας «στὴν πλέον εὐρύτερὴ τῆς σημασία» (σ. 32) - προτείνει νὰ θεωρηθεῖ ὡς φιλοσοφικὴ ὁποιαδήποτε μορφή θεωρητικῆς ἐνασχόλησης ἀποβλέπει

στη θεμελίωση θεολογικών, πολιτικών ή άλλων προβλημάτων και ως φιλοσοφικό έργο οποιοδήποτε υπόμνημα σε κείμενα του Αριστοτέλη, οποιοδήποτε εγχειρίδιο φιλοσοφίας που προορίζεται για την σχολική πράξη, οποιοδήποτε εράνισμα στοχεύει στην μετακένωση της δυτικής σκέψης στην Ελλάδα και, γενικά, κάθε δραστηριότητα που προβάλλεται από τους ίδιους τους Νεοέλληνες φιλοσόφους την εποχή αυτή ως φιλοσοφία. Κι αυτό γιατί, κατά τον συγγραφέα, - που στην προκειμένη περίπτωση υιοθετεί, με κάθε σχετική διαφοροποίηση βέβαια, την άποψη του Hegel ότι τα φιλοσοφικά έργα συνιστούν τις «πράξεις του πνεύματος» (σ. 27) - η ιστοριογράφηση της νεοελληνικής φιλοσοφίας, - όσο υπερβολικό κι αν φαίνεται ίσως κάτι τέτοιο, - είναι δυνατή μόνον εάν τα φιλοσοφικά κείμενα των Ελλήνων αποτιμηθούν με βάση το βαθμό στον οποίο διευκολύνουν τον ιστορικό της φιλοσοφίας να διαπιστώσει με ποιόν τρόπο τέθηκαν ή πιθανόν διευθετήθηκαν τα σημαντικότερα από τα προβλήματα που διαρκώς αντιμετώπιζε ο ελληνισμός. Ωστόσο, ο συγγραφέας δεν παραμελεί να επισημάνει και τους κινδύνους που συνεπάγεται μιά τέτοια άποψη (λ.χ. τον κίνδυνο να ιστοριογραφήσει ο μελετητής όχι την νεοελληνική φιλοσοφία αλλά τη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων στα ανώτερα σχολεία του Γένους): τελικά, όμως, φαίνεται να την αποδέχεται γιατί κατ'αυτόν τον τρόπο αίρεται κάπως η -βάσιμη- αοριστία των όρων «φιλοσοφία των Νεοελλήνων» και «Νεοέλληνας φιλόσοφος» και αναστέλλονται οι προσωπικές εκτιμήσεις για το τί είναι φιλοσοφία, οι οποίες, πέρα απ'το ότι κάποτε βγάζουν στο ξέφωτο και κάποτε δεν βγάζουν πουθενά (σ. 30), φαίνεται ότι συνιστούν πολυτέλεια που, προς το παρόν, ανακόπτει μάλλον την ακριβοδίκαιη αποτίμηση του έργου όσων Νεοελλήνων φιλοσόφησαν (σ. 35).

Αναλύοντας το πρόβλημα των απαρχών της μέχρι το 1821 νεοελληνικής φιλοσοφίας, τονίζεται πως η συνήθης πρόταξη του ονόματος του Θεόφιλου Κορυδαλέα στον κατάλογο των Νεοελλήνων φιλοσόφων ή, γενικότερα, λόγιων που με ροιοιδήποτε χαρακτηρισμό καλλιέργησαν την φιλοσοφία, πρέπει να θεωρείται, ως ένα βαθμό, επισφαλής, αφού θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει με βάση αξιόπιστες μαρτυρίες ότι υφίσταται μιά συνέχεια (που, βέβαια, δεν είναι καθόλου αυτονόητη) της δραστηριότητας των Ελλήνων στον τομέα της φιλοσοφίας κατά την μετάβαση από την τελευταία περίοδο του Βυζαντίου στην πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας και ότι, συνεπώς, θα ήταν σκόπιμο στον κατάλογο αυτόν να προηγηθούν τα ονόματα και οι χαρακτηρισμοί των λογίων εκείνων που έζησαν και έδρασαν πριν από τον Κορυδαλέα. Η διαμάχη λ.χ. αριστοτελικών και πλατωνικών, που άρχισε με τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα, δεν τελειώνει μάλλον το 1460 ή το 1469 με τα σχετικά έργα του Γεωργίου Σχολάριου-Γεννάδιου και του Βησσαρίωνα αντίστοιχα, τα οποία θα μπορούσαν να θε-

ωρηθούν ότι ανήκουν περισσότερο, αν όχι εντελώς, στην βυζαντινή παρά στην νεοελληνική φιλοσοφία· αντίθετα, φαίνεται ότι συνεχίζεται και μετά το θάνατο του τελευταίου εκπροσώπου της βυζαντινής φιλοσοφίας σε κείμενο που γράφτηκε το 1511 από τον Μανουήλ Κορίνθιο και που, όπως υποδηλώνει ο ίδιος ο τίτλος του, συνιστά ίσως μιά προσπάθεια για αναίρεση του πλατωνισμού του Πλήθωνα και του Βησσαρίωνα. Ασφαλώς, η συνέχεια της νεοελληνικής φιλοσοφίας από τον Γεννάδιο ή το Βησσαρίωνα μέχρι και τον Κορυδαλέα δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί επιστημονικά με βάση ένα μόνο έργο, το περιεχόμενο του οποίου -όπως μαθαίνουμε από τις προσθήκες του δεύτερου τόμου του ανθολογίου- αποτελεί «μια ακόμη αξιόλογη μαρτυρία του 16ου αιώνα για τη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων σε κάποια από τα λιγοστά τότε σχολεία του Γένους» (σ. 552). Ίσως όμως μπορεί να υποδηλώνεται στη στενή συγγένεια που φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στον Νεοαριστοτελισμό τον οποίο εισάγει στην Ελλάδα ο Κορυδαλέας και στον Αριστοτελισμό που είχε ήδη καταστεί παράδοση στον ελληνικό χώρο μετά το κάψιμο των Νόμων του Πλήθωνος από τον Γεννάδιο· άλλωστε, και η επιλογή του ίδιου του Κορυδαλέα να εισαγάγει στην Ελλάδα τον αριστοτελισμό και όχι κάποιαν άλλη μορφή φιλοσοφίας καθώς και η εύκολη κατά το μάλλον ή ήττον πρόσληψη της φιλοσοφίας του στον ελληνικό χώρο εξηγούνται πειστικότερα με βάση την ύπαρξη μιάς τέτοιας παράδοσης απ' ό,τι λ.χ. με γνώμονα την επορροή που αυτός δέχτηκε από τον δάσκαλό του νεοαριστοτελικό φιλόσοφο Cesare Cremonini. Σ' αυτήν ακριβώς την παράδοση, της οποίας οι ρίζες ίσως να φτάνουν ως τα τελευταία επακόλουθα της διαμάχης των Πλατωνικών και Αριστοτελικών του 15ου αιώνα και της οποίας οι επιμέρους εκφράσεις πιθανόν να υποκρύπτονται σε κάποια χειρόγραφα και άγνωστα ακόμη έργα του Μανουήλ Κορινθίου, του Χριστοφόρου Κοντολέοντος, του Θεοφάνη Ελεαβούλου, του Ερμωδώρου Ληστήρχου, του Μαξίμου Μαργουνίου και άλλων λογίων του 16ου κυρίως αιώνα, πρέπει, κατά τον συγγραφέα, να αναζητηθούν οι απαρχές της νεοελληνικής φιλοσοφίας.

Παρόλ' αυτά, η έναρξη του διδακτικού και συγγραφικού έργου του Κορυδαλέα δεν παύει να τέμνει με καίριο τρόπο την νεοελληνική φιλοσοφία των χρόνων της Τουρκοκρατίας σε δύο περιόδους, από τις οποίες τη μία θα μπορούσαμε ίσως να αποκαλέσουμε προκορυδαλική και την άλλη κορυδαλική και τις οποίες ακολουθεί η περίοδος επικράτησης της νεωτερικής φιλοσοφίας, που θά'πρεπε κατά συνέπεια να ονομασθεί μετακορυδαλική. Ωστόσο, -και τούτο διακρίβώνει ο συγγραφέας κλείνοντας την Εισαγωγή του με την ανάλυση του προβλήματος της περιοδολόγησης της πριν από την Επανάσταση του 21 νεοελληνικής φιλοσοφίας- μιά τέτοια διαίρεση φαίνεται «σχηματική» και «άθεμελίωτη» (σ. 43). πρώτα, γιατί ο χα-

ρακτηρισμός των περιόδων με βάση αποκλειστικά το όνομα του Κορυδαλέα δεν παρεμφαίνει και το κατ' εξοχήν γνώρισμα της καθεμιάς, ενώ ταυτόχρονα υποσημαίνει μιά *a priori* αποδοχή της ιδέας της συνέχειας της μέχρι το 1821 νεοελληνικής φιλοσοφίας· ύστερα γιατί η απαρχή της δεύτερης περιόδου δε συνδέεται με κάποια σημαντικά πολιτικά γεγονότα της ιστορίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (όπως λ.χ. συνδέονται οι απαρχές της πρώτης και της τρίτης περιόδου με την άλωση της Κωνσταντινούπολης και με την παραχώρηση μέρους της πολιτικής εξουσίας από την Υψηλή Πύλη στους Έλληνες το 1709, όταν ο Ν. Μαυροκορδάτος έγινε ηγεμόνας της Μολδαβίας, αντίστοιχα)· κυρίως, όμως, γιατί εκείνο που ο Κορυδαλέας εισάγει ως φιλοσοφία στην Ελλάδα του 17ου αιώνα δεν μπορεί να θεωρηθεί παρά «είτε ως άπλη συνέχεια είτε ως κορύφωση είτε και ως υποπερίπτωση μιᾶς και μόνης μορφῆς φιλοσοφίας και συγκεκριμένα τῆς ἀριστοτελικῆς» (σ. 44). Γι' αυτό και θα ήταν πιό σωστό να φρονούμε ότι υπάρχουν δύο υποπερίοδοι της περιόδου του Αριστοτελισμού και να μεταφέρουμε την καίρια τομή της νεοελληνικής φιλοσοφίας των χρόνων της Τουρκοκρατίας στις αρχές του 18ου αιώνα, όταν με το έργο του Ν. Μαυροκορδάτου Φιλοθέου Πάρεργα αμφισβητείται για πρώτη φορά συστηματικά η αριστοτελική αυθεντία και εισάγεται στην Ελλάδα κυρίως με τον Μεθόδιο Ανθρακίτη και με τον Βικέντιο Δαμοδό ο άγνωστος-σε γενικές γραμμές- μέχρι τότε δυτικός φιλοσοφικός στοχασμός. Έτσι, θα προέκυπτε ένα σχήμα περιοδολόγησης που βασικά θα έμοιαζε με το σχήμα των δύο περιόδων που είχε προτείνει παλαιότερα ο Κ. Κούμας και που θα στηριζόταν στον διαχωρισμό της νεοελληνικής φιλοσοφίας της εποχής της Τουρκοκρατίας σε περίοδο της αριστοτελικής φιλοσοφίας με υποπεριόδους τον Αριστοτελισμό και τον Νεοαριστοτελισμό και σε περίοδο της νεωτερικής φιλοσοφίας με πιθανές υποπεριόδους το στάδιο της γνωριμίας των Ελλήνων με τη δυτική σκέψη, το στάδιο της συγχώνευσης της δυτικής σκέψης με την παραδοσιακή αριστοτελική φιλοσοφία και το στάδιο της ολοκληρωτικής επικράτησης της δυτικής σκέψης μέσω του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ωστόσο, μιά τέτοια περιοδολόγηση, παρά το γεγονός ότι ικανοποιεί με πληρότητα τους όρους που μόλις συζητήθηκαν (αποδίδει ταυτόχρονα και το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό κάθε περιόδου ή υποπεριόδου, επιτρέπει την ιδέα της συνέχειας μόνο εκεί που πραγματικά υπάρχει δηλ. στα όρια κάθε περιόδου και των συνακόλουθων υποπεριόδων της και συνδέει τις απαρχές των δύο περιόδων με τα δύο σημαντικά γεγονότα της ιστορίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας) δεν είναι δυνατόν, κατά τον συγγραφέα, να προτιμηθεί· πρώτα, επειδή δεν εξασφαλίζει επαρκώς την απαραίτητη για την έρευνα ιστορική εποπτεία, κι ύστερα- και κυρίως- επειδή οι όροι «αριστοτελική» και «νεωτερική φιλοσοφία» αναφέρονται σε

«ευρύτερα και διακριότερα στο χρόνο φιλοσοφικά ρεύματα» έξω από τα όρια του νεοελληνικού χώρου, την ταυτότητα του οποίου, σε ό,τι αφορά την φιλοσοφία, «αποδίδει ως ένα σημείο αυθεντικότερα από κάθε άλλον όρο ο όρος Κορυδαλισμός με τα σύνθετά του Προκορυδαλισμός και Μετακορυδαλισμός» (σ. 46). Εξάλλου, και τα όρια των απαρχών της παρουσίας της νεώτερης δυτικής σκέψης στην Ελλάδα δεν είναι καθόλου προφανή, αφού όπως, διαπιστώνεται, η διαδοχή των περιόδων δεν μπορεί να εκληφθεί μόνον ως αντικατάσταση, και μάλιστα άμεση, της παραδοσιακής φιλοσοφίας από την νεωτερική αλλά και «ως διεύρυνση τῆς πρώτης πρὸς νέες κατευθύνσεις, μία τῶν ὁποίων ἦταν καὶ ἡ νεωτερικὴ φιλοσοφία» (σ. 49). Γεγονός που υποδηλώνει ότι και οι περιορολογήσεις αποτελούν ίσως «άπλεις συμβάσεις» οι οποίες εκφράζουν τις προσπάθειές μας να αποδώσουμε διαγραμματικά και με βάση τις προσωπικές μας εκτιμήσεις μιάν ατιθάσευτη πραγματικότητα (σ. 49). Ως «απλή σύμβαση» αποδέχεται, ύστερα απ' όλα αυτά, και ο κ. Ψημμένος το πρώτο σχήμα περιορολόγησης· με χαρακτηριστική μάλιστα κριτική διάθεση (μία διάθεση που είναι ήδη εμφανής στους υποτίτλους των δύο τόμων του έργου, όπου μαζί με την αποδοχή του πρώτου σχήματος περιορολόγησης υποσημαίνεται και εκείνη του δευτέρου) τονίζει πως η ανεπιφύλακτη υιοθέτηση ενός τέτοιου σχήματος δεν είναι δυνατή, τη στιγμή που απουσιάζουν από την έρευνα οι απαραίτητες προϋποθέσεις για οποιαδήποτε ιστορικοφιλοσοφική ερμηνεία της μετάβασης από την προκορυδαλική στην κορυδαλική περίοδο· κατά τον συγγραφέα, η προκορυδαλική περίοδος συνιστά ακόμη «μία υπόθεση», ενώ «εκείνο που μένει είναι σίγουρα ἡ κορυδαλικὴ περίοδος» (σ. 49), η απροκατάληπτη μελέτη της οποίας είναι το ασφαλέστερο μέσο και για την ενδελεχέστερη κατανόηση της νεοελληνικής φιλοσοφίας της μετακορυδαλικής περιόδου.

Με βάση τον τρόπο με τον οποίο, όπως διαπιστώσαμε, προσεγγίζονται τα προβλήματα των πηγών, των απαρχών και της περιορολόγησης της μέχρι το 1821 νεοελληνικής φιλοσοφίας διαμορφώνεται στή συνέχεια το ανθολόγιο με τα πλέον αντιπροσωπευτικά κείμενα των σημαντικότερων εκπροσώπων της· μ' αυτό -και με τα απαραίτητα ιστορικοφιλοσοφικά σχόλια που το συνοδεύουν- αναδεικνύεται, καθώς ήδη αναφέραμε, η πορεία που ακολούθησε η νεοελληνική φιλοσοφία της Τουρκοκρατίας στις γενικότερες κατευθύνσεις και ιδεολογικές διαστάσεις της πολύπλοκης θεματικής της. Έτσι, στο πρώτο μέρος του ανθολογίου και του πρώτου τόμου, παρακολουθείται μέσα από ένα σύντομο ιστορικοφιλοσοφικό σχόλιο η εξέλιξη του ελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού κατά την προκορυδαλική περίοδο και συγκεκριμένα από το τέλος της βυζαντινής ως τις υποτιθέμενες πάντοτε απαρχές της νεοελληνικής φιλοσοφίας. Αναλυτικότερα, διαπιστώνεται πως, παρά το γεγονός ότι ορισμένα εξωτερικά στοιχεία -όπως λ.χ. το ότι ο Πλή-

θων πεθαίνει λίγο πριν από την άλωση ή το ότι ο Τραπεζούντιος δημοσιεύει αμέσως μετά από αυτήν το έργο του *Περί τῆς ἀληθείας τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως* με το οποίο αποβλέπει στην επίτευξη ενός πολιτικού κυρίως στόχου σχετικά με το ελληνικό πρώτα Γένος- θα μπορούσαν να στηρίξουν την αντίθετη άποψη, «ή βυζαντινή φιλοσοφία δὲν τελειώνει καὶ ἡ νεοελληνική φιλοσοφία δὲν ἀρχίζει τὸ 1453» (σ. 53)· και τούτο, αφενὸς γιατί ο πρώτος μάλλον φιλόσοφος με συνείδηση Νεοέλληνα, ο Πλήθων, ανήκει στην βυζαντινή εποχή και δεν ακολουθεῖ τον αριστοτελισμό που- ακόμη και πολύ πριν από το 1821- χαρακτηρίζει την νεοελληνική σκέψη αλλά τον πλατωνισμό και αφετέρου γιατί το δοκίμιο του Τραπεζουντίου *Περί τῆς ἀληθείας τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως* «πολύ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ προβληθεῖ ὡς ὁ θεμέλιος λίθος τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας», στο βαθμό που η φιλοσοφική επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται σ' αυτό («δὲν βρῆκε τῆ συνέχειά της») στο στοχασμό των μεταγενέστερων Νεοελλήνων φιλοσόφων αλλά παρέμεινε «μετέωρη», ὅπως ἄλλωστε, μετέωρη μάλλον παρέμεινε αρχικά και η ἴδια η διαμάχη Πλατωνικῶν και Αριστοτελικῶν τουλάχιστο στον ελλαδικὸ χώρο (σ. 54). Εξάλλου, η διαμάχη για την ανωτερότητα της φιλοσοφίας του Πλάτωνα ἢ του Αριστοτέλη ἀρχισε ὅσο παράδοξο κι αν φαίνεται κάτι τέτοιο- στη Δύση ὅπου και συνδέθηκε με την επιθυμία των ἐκεῖ Ἑλλήνων λογίων ὄχι τόσο να συμβάλλουν στην ἐπίλυση των πολιτικῶν προβλημάτων που αντιμετώπιζε η πατρίδα τους ὅσο να συντελέσουν στην πνευματικὴ ανοικοδόμηση της ἴδιας της Δύσης· ἀντίθετα, στην Ανατολή η διαμάχη αὐτή συναρτήθηκε με το ἐρώτημα «τῆς ἐπιστροφῆς σὲ ἀρχαιοελληνικὲς μορφές θρησκευτικῆς ζωῆς» που τουλάχιστο ο Πλήθων στους *Νόμους* του πρότεινε ὡς ἕναν ἀπὸ τους τρόπους ἐπίλυσης του πολιτικῶν προβλήματος που δημιουργοῦσε το γεγονός ὅτι οὗ Τούρκοι προσέγγιζαν ἤδη στην Κωνσταντινούπολη (σ. 55) -με ἀποτέλεσμα, βέβαια, να ριχτοῦν οὗ *Νόμοι* του Πλήθωνος στη φωτιά ἀπὸ τον αριστοτελικὸ Γεννάδιο. Γι αὐτὸ και, τελικά, σε ἀντίθεση προς την μερικὴ επικράτηση του πλατωνισμοῦ στη Δύση, η κυριαρχία του αριστοτελισμοῦ στην Ανατολή υπῆρξε ολοκληρωτικὴ. Ασφαλῶς, για λόγους «κυρίως ἱστορικοπολιτικῶν» ο αριστοτελισμὸς ἀργησε πολὺ να καρποφορήσει και μάλιστα δὲν εἶναι σίγουρο εἰάν μέχρι την ἐμφάνιση του Κορδαλέα η παρουσία του υπῆρξε σι- νεχῆς· το ὅτι ὅμως η φιλοσοφία συνεχίστηκε στον ελληνικὸ χώρο μαρτυρεῖται ἀπὸ κάποια κείμενα του Θεοφάνη Ἐλεαβούλου και του Ἐρμοδώρου Ληστάρχου (καθὼς και ἀπὸ μιὰ ἐπιστολή του Ἰαρίωνος Γραδενίγου) στο ἀδημοσίευτο ἔργο των ὁποίων θα πρέπει, κατὰ τον συγγραφέα, να αναζητηθοῦν οὗ ἀπαρχές της νεοελληνικῆς φιλοσοφίας. Ακολουθῶς καταγράφονται τα βιογραφικὰ στοιχεῖα των σημαντικότερων εκπροσώπων της προκορδαλικῆς περιόδου και ἀνθολογοῦνται τα πλέον ἀντιπροσωπευτικὰ κείμενά τους σε δύο μέρη: στο πρώτο τμήμα του πρώτου μέρους (Α') ἀνθολο-

γούνται κείμενα του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος, του Γεωργίου Σχο-
λαρίου-Γεναδίου, του Γεωργίου Τραπεζούντιου και του Βησσαρίωνος,
μέσα από τα οποία αναδεικνύονται οι βασικές θέσεις των Πλατωνικών και
των Αριστοτελικών· στο δεύτερο τμήμα του πρώτου μέρους (Α1), κείμε-
να του Πλήθωνος, του Γεναδίου, του Βησσαρίωνος, του Θεοδώρου Γαζή,
του Μιχαήλ Αποστόλη και του Ανδρονίκου Καλλίστου, με τα οποία επι-
χειρείται η ερμηνεία του προβλήματος της Ουσίας· στο τρίτο τμήμα του
πρώτου μέρους (Α2) κείμενα του Γεναδίου και του τελευταίου βυζαντι-
νού φιλοσόφου Ματθαίου Καμαριώτη, τα οποία συνάπτονται με την σχολι-
κή πράξη· και, τέλος, στο δεύτερο μέρος (Β') κείμενα του Θεοφάνους Ε-
λεαβούλκου, του Ερμωδώρου Ληστήρχου και του Ιλαρίωνος Γραδενίγου,
τα οποία περιέχουν ψήγματα φιλοσοφίας και, ως εκ τούτου, συνιστούν α-
ξιόλογες ως ένα βαθμό μαρτυρίες φιλοσοφικής παιδείας του 16ου αιώνα.

Στο δεύτερο μέρος του ανθολογίου και του πρώτου τόμου διαγράφε-
ται με συντομία η εξέλιξη της ελληνικής φιλοσοφίας κατά την κορυφαία
περίοδο. Συγκεκριμένα, με την επιστροφή του Κορυδαλέα (του οποίου, άλ-
λωστε, το όνομα εύστοχα κατά τό μάλλον ή ήττον χαρακτηρίζει και την
περίοδο αυτή) το 1613 στην Ελλάδα επανέρχεται «στην άρχαία κοιτίδα
της» -και επιβάλλεται μέχρι και την δεύτερη δεκαετία του 18ου αιώνα -αν
όχι η ίδια η φιλοσοφία τουλάχιστο «μια νέα θεώρησή της, πού στην καθυ-
στερημένη πλέον Ελλάδα φάνταζε και φαντάζει ακόμη για τους έρευνη-
τές σαν καταξιωμένη άρχή» (σ. 174). Και τούτο γιατί ο Κορυδαλέας κα-
θώς και οι υπόλοιποι φιλόσοφοι που τον ακολουθούν (και που θα συντελέ-
σουν στην δημιουργία ενός ολόκληρου φιλοσοφικού κινήματος το οποίο θα
ονομασθεί αργότερα Κορυδαλισμός) αφενός θέτουν ως θεμελιώδη βάση για
τη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων στα σχολεία του Γένους τα
ίδια τα έργα του Αριστοτέλη -και όχι λ.χ. τα υπεραπλουστευτικά τις πε-
ρισσότερες φορές υπομνήματα που συνέταξαν οι μεταγενεστεροί, του σχο-
λιαστές και παραφραστές και που κυριαρχούσαν μέχρι τότε- και αφετέ-
ρου παράγουν έναν μεγάλο αριθμό υπομνημάτων σε έργα του Σταγειρίτη
φιλοσόφου που αφορούν όχι μόνον τη λογική ή την ρητορική, - στη διδα-
σκαλία των οποίων περιορίζονταν οι προγενέστεροι του Κορυδαλέα φιλό-
σοφοι- αλλά ποικίλους φιλοσοφικούς κλάδους από την φυσική μέχρι και
την μεταφυσική. Βέβαια, έτσι, η αριστοτελική αυθεντία θα ενισχυθεί· γι
αυτό και, τελικά, η επίσημη Εκκλησία θα επιβάλλει τα υπομνήματα του
Κορυδαλέα «ώς τη μόνη διδακτέα ύλη φιλοσοφικών μαθημάτων στα άνω-
τερα σχολεία του εύρύτερου ελληνικού χώρου» (σ. 176), ανακηρύσσοντας
μάλιστα τον ίδιο «σε άποκλειστικό έκφραστή των έπιταγών της Έκκλη-
σίας στην σφαίρα της φιλοσοφίας» (σ.177). Ωστόσο, όπως επισημαίνεται,
η δικαστική ανακήρυξη του Κορυδαλέα σε μοναδικό φιλόσοφο-εκφραστή

των εκκλησιαστικών επιταγών αδικεί όχι μόνον το έργο του ίδιου αλλά και το έργο των υπολοίπων Ελλήνων Νεοαριστοτελιστών: ασφαλώς ο Κορυδαλισμός, ως έκφραση των αναζητήσεων της παλαιάς αριστοκρατίας των ευγενών, δεν κατόρθωσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες της αριστοκρατίας των νεοπλουσίων που άρχισε να δημιουργείται σταδιακά από τα μέσα περίπου του 17ου αιώνα: έτσι, όχι μόνον ηττήθηκε αργότερα από την νεωτερική φιλοσοφία αλλά και ταυτίστηκε από πολλούς εκπροσώπους της τελευταίας με ό,τι την εποχή αυτή θεωρούνταν ως «όπισθοδρομηση»: σε καμιά περίπτωση όμως «δέν είναι ό,τι βασικά κατέληξε να θεωρείται χάρη στην παρέμβαση τής επίσημης 'Εκκλησίας», δηλαδή «ένας αλάζευτος όγκόλιθος που έξαρχής βάραινε στ' άδύνατα στήθη του δούλου Γένους» (σ. 179): αντίθετα, συνιστά ένα πολύμορφο κίνημα, αφού τα υπομνήματα των Νεοαριστοτελικών φιλοσόφων διαφοροποιούνται μεταξύ τους όχι μόνον ως προς τα έργα που ερμηνεύουν ή ως προς τις πηγές από τις οποίες συγκεντρώνουν το απαραίτητο υλικό αλλά και -κυρίως- ως προς τον συγγραφέα τους και ως προς την χρονολογία που αυτός τα έγραψε (τα υπομνήματα του Κορυδαλέα λ.χ. διαφοροποιούνται από τα αντίστοιχα του Κούρσουλα και, ίσως, του Συρίγου, στο βαθμό που ο Κορυδαλέας δεν υποτάσσει την φιλοσοφική αναζήτηση στην χριστιανική πίστη και, σε αντίθεση προς τον Κούρσουλα, συμπεριλαμβάνει στις πηγές του και τον Αλέξανδρο Αφροδισέα): ωστόσο, η πιο ενδιαφέρουσα από ιστορικοφιλοσοφική άποψη διαφοροποίηση προκύπτει εάν «θεωρήσουμε τό σύνολο τής φιλοσοφικής παραγωγής τής κορυδαλικής περιόδου από την πλευρά των έργων που υπομνηματίστηκαν» (σ. 180), εάν δηλ. αναλογιστούμε ότι οι εκπρόσωποι του ελληνικού νεοαριστοτελισμού του 17ου αιώνα, διευρύνοντας θεματικά τον Αριστοτελισμό, επιλέγουν, για παράδειγμα, να υπομνηματίσουν έργα του Αριστοτέλη όπως το *Φυσική Ακρόασις*, το *Περί γενέσεως και φθοράς* ή το *Περί Ψυχής*, σε αντίθεση προς τους Έλληνες λογίους του 16ου αιώνα οι οποίοι περιορίζονται στη χρήση υπομνημάτων σε αριστοτελικά έργα χρηστικού χαρακτήρα όπως οι *Κατηγορίες* ή το *Περί ερμηνείας*. Η γνώση, έτσι, των έργων που κάθε φορά υπομνηματίζονται για τις διδακτικές ανάγκες των ανώτερων σχολείων του Γένους μπορεί με ασφάλεια να μας οδηγήσει «στην άνιχνευση καταρχήν των προτιμήσεων των διδασκάλων και στην συνέχεια των επιταγών του κοινωνικού στρώματος, προς τις όποιες οι προτιμήσεις τους βρίσκονταν σίγουρα σε σύστοιχία» (σ. 180). Η επιμονή λ.χ. τόσο διαφορετικών μεταξύ τους φιλοσόφων όπως ο Κορυδαλέας, ο Κούρσουλας και ο Συρίγος, να υπομνηματίσουν το έργο του Αριστοτέλη *Φυσική Ακρόασις* αποτελεί (τουλάχιστο μέχρι να αποδειχθεί μία πιθανή φαινομενικότητά της) «την πιο στέρεη άφετηρία για να κατανοήσουμε όχι μόνο σε ποιές ανάγκες τής παλαιάς αριστοκρατίας των ευγενών

ἀνταποκρίθηκε ὁ Νεοαριστοτελισμὸς στις ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα» ἀλλὰ και «σὲ ποιὲς ἀνάγκες τῆς ἀριστοκρατίας τῶν νεοπλουσίων δὲν ἀνταποκρίθηκε στὰ τέλη περίπτου τοῦ ἴδιου αἰώνα» (σ. 181). Στὴ συνέχεια και μετὰ τὴν παράθεση των βιογραφικῶν στοιχείων των σημαντικότερων εκπροσώπων τῆς κορυθαλικῆς περιόδου, ἀνθολογούνται τὰ ἀντιπροσωπευτικότερα κείμενά τους σε δύο μέρη: στο πρῶτο τμήμα του πρῶτου μέρους (Α') ἀνθολογούνται κείμενα των «μεγάλων ὑπομνηματιστῶν» τῆς περιόδου αὐτῆς Θ. Κορυθαλέα, Ν. Κούρσουλα και Γεράσιμου Βλάχου· στο δεύτερο τμήμα του πρῶτου μέρους (Α1) «κείμενα φιλοσοφικῆς μαθητείας» του Θ. Κορυθαλέα, του Γερ. Βλάχου και του Γεωργίου Σουγδουρή· και στο δεύτερο μέρος (Β') κείμενα ἀπὸ τὸ ἔργο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου *Φροντισματα*, τὰ ὁποῖα σηματοδοτοῦν τὴν υπέρβαση του Αριστοτελισμοῦ και ἀποτυπώνουν τὴν ιδεολογία των νεωτέρων.

Στο τρίτο μέρος του ἀνθολογίου που παρατίθεται στον δεύτερο τόμο του ἔργου διερευνάται πρῶτα μέσα ἀπὸ ἓνα σύντομο ιστορικοφιλοσοφικὸ σχόλιο ἡ ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴν μετακορυθαλικὴ περίοδο. Αναλυτικότερα, ὅπως διαπιστώνεται, στις ἀρχές του 18ου αἰώνα με τὸ ἔργο του Νικολάου Μαυροκορδάτου *Φιλοθέου Πάρεργα* ἐπιτελεῖται γιὰ πρῶτη φορά συστηματικὰ ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἀριστοτελικῆς αὐθεντίας ὡς πρὸς τὴν φυσικὴ και ἠθικὴ φιλοσοφία (ὄχι ὁμως και ὡς πρὸς ἄλλους τομεῖς ὅπως λ.χ. ἡ λογικὴ και ἡ μεταφυσικὴ) και γίνεται ἀποδεκτὴ σε μέτριο βέβαια τόνο, ἀφοῦ οἱ Μαυροκορδάτοι ἐκφράζουν τὸ πνεῦμα τῆς ἀριστοκρατίας των νεοπλουσίων στις φιλικές τῆς σχέσεις με τὴν Οθωμανικὴ ἐξουσία· ἡ νεωτερικὴ φιλοσοφία· και τούτο γιὰτὶ οἱ Μαυροκορδάτοι, καθὼς διαμορφώνουν τις ἀντιλήψεις τους με βάση τὴ θέση τους στὴν διοίκηση τῆς Οθωμανικῆς αυτοκρατορίας, ἀδυνατοῦν νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ἀντιδυτικὴ στάση τῆς επίσημης Ἐκκλησίας, μιὰ στάση που υπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῆς τελευταίας γιὰ διατήρηση του ἐλέγχου του προγράμματος σπουδῶν στα ἀνώτερα σχολεῖα του ευρύτερου ἐλληνικοῦ χώρου· ἔτσι, μολονότι «ἡ διεύρυνση τοῦ ἐνδιαφέροντός τους γιὰ τὴ φυσικὴ δὲν φαίνεται νὰ ξεπέρασε τὸ ἐπίπεδο τῆς πρῶτης γνωριμίας με τοὺς Νεωτέρους», «τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν ἠθικὴ ἔφτασε ὡς τὴ μετακένωση τῶν ἀρχῶν τῆς Σχολῆς τοῦ φυσικοῦ Δικαίου και ὡς τὴ διερεύνηση ἀπὸ τοὺς ἴδιους συγκεκριμένων προβλημάτων τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας» (σ.15). Στὴ συνέχεια, ἡ πρόσληψη τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας των Δυτικῶν ἐκ μέρους των Ἑλλήνων θα διερευνηθεῖ με τον Βικέντιο Δαμαδό που θα παρουσιάσει τὸ 1735 τὴν *Σύντομο ἰδέα τῆς λογικῆς κατὰ τὴν μέθοδο των Νεωτέρων*, με τον Νικόλαο Ζερζούλη που στα πλαίσια τῆς ἐπιστολιμαίας διαμάχης του με τον Δωρόθεο τον Λέσβιο σχετικὰ με «τὸ κοῦφρον τοῦ πυρός», ἡ ὁποία διαρκεῖ ἀπὸ τὸ 1740 μέχρι τὸ 1748, θα ἀναπτύξει με τόλμη τις θέσεις τῆς νεώτε-

ρης φυσικής και με τον Ευγένιο Βούλγαρη που ενσωματώνοντας στις φιλοσοφικές παραδόσεις του τα «καλῶς φιλοσοφούμενα, ἐκ παντὸς καὶ Ἐθνους καὶ χρόνου», θα γίνει, ιδιαίτερα μέσω της *Λογικῆς* του (1766), «δι-απρῦσιος κήρυκας τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ» και θα καταστήσει και στον ελλαδικό χώρο «σεβαστὰ τὰ δνόμματα τῶν σημαντικότερων ἐκπροσώπων τῆς νεώτερης εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας (σ.17/18). Ἔτσι, ολοκληρώνεται ἐπᾶξια ο κύκλος των μερικών -και με διάθεση συγκρασμού - διευρύνσεων της νεοελληνικής σκέψης προς την φιλοσοφία των Νεωτέρων· γρήγορα ὅμως, ἕξι χρόνια μετὰ την υπογραφή της συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή που κατοχύρω-νε την ελεύθερη ελληνική ναυσιπλοΐα, αρχίζει ο νέος- τελικός- κύκλος, κα-τά τη διάρκεια του οποίου επιδιώκεται η πραγματοποίηση του αιτήματος που προβάλλει ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ στην Ἐπιτομή του (1780), αρχίζει δηλ. η μετακένωση του «ἀπλανοῦς ὄδηγοῦ» (ἢ της «ὕγιους φιλοσοφίας») της Ευρώπης, η χρησιμοποίηση του οποίου αναμενόταν να εξασφαλίσει και στους Ἕλληνες την «ἀληθινήν εὐδαιμονίαν». Μεταξύ των Ἑλλήνων φιλο-σόφων που αναζήτησαν τον «ἀπλανή ὄδηγόν» (και των οποίων η σκέψη γι αυτό ακριβῶς δίκαια αξιώνει το ὄνομα του Διαφωτισμοῦ) την πρώτη θέ-ση κατέχει βέβαια ο ἴδιος ο Μοισιόδαξ, που, απολογούμενος προς τους προύχοντες του Ιασίου ὄχι μόνον παρουσίασε σύντομα τα «ὀλιχότερα μέ-ρη τῆς ὕγιους φιλοσοφίας» ἀλλὰ και ανασκεύασε τις θέσεις της φυσικής του Αριστοτέλη, για να προβάλλει, ἔτσι, τις κατακτήσεις των Νεωτέρων και για να αναδείξει την μεγαλύτερη χρησιμότητα που ἔχει η νεωτερικὴ φιλοσοφία σε σχέση με την αριστοτελική. Το παράδειγμα του Μοισιόδοκα ἀκολούθησαν στο Βουκουρέστι ο Δημήτριος Καταρτζής, που συνέταξε δι-άφορα δοκίμια για την «ρωμαίικα γλώσσα» και για την «ἀγωγή τῶν παι-διῶν», και στη Βιέννη ο Χριστόδουλος Παμπλέκης, που μετέφρασε λήμ-ματα ἀπὸ την μεγάλη γαλλικὴ Εγκυκλοπαίδεια και θεώρησε τους θρησκευ-τικούς θεσμούς και αντιλήψεις ως ιστορικά δημιουργήματα, καθὼς και ο Αθανάσιος Ψαλίδας, που επανατοποθέτησε το πρόβλημα της αληθινῆς ευ-δαιμονίας και το πρόβλημα των ἐμφύτων ιδεῶν διερευνώντας αναλυτικὰ το πρώτο στο ἔργο του Ἐπιτομή εὐδαιμονία και παρουσιάζοντας σύντομα το δεύτερο στα *Καλοκινήματά* του. Ωστόσο, οι αναζητήσεις αυτές δεν στη-ρίχτηκαν σε ἓνα συνολικό πρόγραμμα κάποιου συντονιστικῆς κέντρου (σ. 21) κι ἔτσι, παρὰ το ὅτι εἶχαν κοινὸ στόχο, παρέμειναν διάσπαρτες· ἓνα τέτοιο ὅμως κέντρο δημιουργεῖται στις αρχές του 19ου αἰῶνα στο Παρίσι με τον Αδαμάντιο Κοραή ο οποίος και συντονίζει τις προσπάθειες που κα-ταβάλλουν οι οπαδοί του -μεταξύ των οποίων συναριθμούνται και ο Νεό-φυτος Βάμβας με τον Κωνσταντῖνο Κούμα, - να μετακινώσουν την δυτικὴ σκέψη στον ελλαδικὸ χώρο· κι αν ο Βάμβας δεν πρόλαβε να γράψει, ὅσο ζούσε ο Κοραῆς, παρὰ μόνον τα *Στοιχεῖα τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς*, ο Κού-

μας είχε στην διάθεσή του αρκετά χρονικά περιθώρια ώστε να κατορθώσει να μετακινώσει κατά κύριο λόγο από τα έργα του W. T. Krug «τὰ σημαντικότερα κεφάλαια τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant διαρθρωμένα μετὶ τῆς συμπληρώσεως τους σὲ ἓνα ἑνιαῖο ὄλο» (σ. 22). Ανάλογη μετακίνηση επιτελούν, επίσης, την ίδια εποχή και φιλόσοφοι που δεν ανήκουν στον κύκλο του Κοραή, όπως ο Νεόφυτος Δούκας με τη *Μεταφυσική* του και, προπάντων, ο Βενιαμίν Λέσβιος που με τα έργα του συνετέλεσε αποφασιστικά «στὴ διαμόρφωση μιᾶς νέας θεώρησης καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς» (σ. 23). Κι ο Κοραὴς ὅμως «δὲν περιορίστηκε στὸν ρόλο τοῦ ἀπλοῦ συντονιστῆ ἢ τοῦ μεγάλου μετακινωτῆ τῆς σοφίας τῶν ἀρχαίων συγγραφέων» (σ. 23), ἀλλὰ ἐπετέλεσε σπουδαῖο ἔργο και ὡς φιλόσοφος εντρυφώντας στο πρόβλημα τῆς γλώσσας που ἀπασχολοῦσε τους Νεοέλληνες φιλοσόφους ἀπὸ παλαιὰ· πραγματευόμενος τὸ πρόβλημα αὐτὸ με διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅτι οἱ τελευταῖοι συνέδεσε τὴ Γραμματικὴ με τὴν φιλοσοφία, τὴν Ἠθικὴ, τὴν Πολιτικὴν καὶ τὴν Οἰκονομικὴν, με στόχο νὰ προστατεύσει τελικὰ τὴν πατρίδα ἀπὸ τους εκπροσώπους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου που δυσφημοῦσαν τὴν φιλοσοφία καὶ παρακώλυαν τὴν εἰσοδὸ τῆς στὴν Ελλάδα (σ. 25). Ἡ σύγκρουση τοῦ Κοραὴ με τους εκπροσώπους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀποκαλύπτει, πάνω ἀπ' ὅλα, τὴν πολιτικὴ στοχοθεσίαν που ἔπρεπε, σύμφωνα με ὅλους τους Νεοέλληνες Διαφωτιστές, νὰ υπηρετεῖ, ὡς καὶ υπηρέτησε, ἡ «ὕγιης φιλοσοφία» γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ εὐδαιμονία· μία εὐδαιμονία που δὲν ἐπιτεύχθηκε βέβαια ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν νικηφόρα ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ γιὰ ἄλλους λόγους ἀλλὰ καὶ σίγουρα γιὰτὶ οἱ πολιτικοὶ ἰθύνοντες τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας δὲν εἰσήκουσαν τῆς παραινήσεως τοῦ Κοραὴ. Στὴ συνέχεια καταγράφονται τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τῶν σημαντικότερων εκπροσώπων τῆς μετακορυφαίας περιόδου καὶ ἀνθολογούνται τὰ πλέον ἀποκαλυπτικὰ κείμενά τους σε δύο μέρη: στὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ πρῶτου μέρους (Α') ἀνθολογούνται κείμενα τοῦ Ν. Μαυροκορδάτου καὶ τοῦ Ευγ. Βούλγαρη, στὰ ὁποῖα διακρίνεται ἡ ἀναζήτηση νέων σχημάτων σκέψης· στὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ πρῶτου μέρους (Α1) κείμενα τοῦ Ν. Μαυροκορδάτου καὶ τοῦ Β. Δαμοδοῦ, με τὰ ὁποῖα ἀναβαθμίζεται ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία· στὸ τρίτο τμῆμα τοῦ πρῶτου μέρους (Α2) κείμενα τοῦ Β. Δαμοδοῦ καὶ τοῦ Ευγ. Βούλγαρη, με τὰ ὁποῖα ἐπιχειρεῖται ἡ διεύρυνση τῶν γνωστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. στὸ τέταρτο τμῆμα τοῦ ἰδίου μέρους (Α3) κείμενα τοῦ Ν. Ζερζούλη, τοῦ Ευγ. Βούλγαρη καὶ τοῦ Νικ. Θεοτόκη, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν ἀπόπειρες ἀποδέσμευσης ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν φυσικὴν· στὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ δευτέρου μέρους (Β') κείμενα τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα, τοῦ Χριστόδουλου Παμπλέκη, τοῦ Αθ. Ψαλῖδα, τοῦ Αδ. Κοραὴ, τοῦ Κ. Κούμα, τοῦ Βεν. Λέσβιου καὶ τοῦ Νεόφ. Δούκα, στὰ ὁποῖα εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐπικράτηση τῆς νε-

ωτερικής φιλοσοφίας και του νεοελληνικού Διαφωτισμού· στο δεύτερο τμήμα του δεύτερου μέρους (B1) κείμενα του Ευγ. Βούλγαρη, του Αθ. Ψαλίδα, του Κ. Κούμα και του Βεν. Λέσβιου, τα οποία αφορούν την επανατοποθέτηση του προβλήματος της γνώσης· στο τρίτο μέρος του δεύτερου μέρους (B2) κείμενα του Δανιήλ Φιλιππίδη και του Βεν. Λέσβιου, τα οποία αντιπροσωπεύουν κάποιες προσπάθειες για την ερμηνεία της γλώσσας· στο τέταρτο τμήμα του δεύτερου μέρους (B3) κείμενα του Μοισιόδακα και του Βεν. Λέσβιου, στα οποία διαφαίνεται η αποδοχή της φυσικής των Νεωτέρων και, τέλος, στο πέμπτο τμήμα του ίδιου μέρους (B4) κείμενα του Βεν. Λέσβιου, του Νεόφ. Βάμβα, του Κ. Κούμα και του Αδ. Κοραή, στα οποία αναπτύσσεται η θεμελιώδης άποψη του νεοελληνικού Διαφωτισμού για την οριοθέτηση των δικαιωμάτων και των χρεών του ανθρώπου.

Το ανθολόγιο -κι αυτό θα πρέπει επίσης να σημειωθεί- συμπληρώνεται με ένα Παράρτημα, στο οποίο ορίζεται με τα εισαγωγικά σχόλια και την παράθεση των σχετικών μαρτυριών το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο επιτελέσθηκε η μετάβαση από τον αριστοτελισμό στην νεωτερική φιλοσοφία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ένα πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από την «άντιπαράθεση τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν φιλοσοφία». Συγκεκριμένα, στο πρώτο μέρος του Παραρτήματος σχολιάζεται με συνομία η δράση ενός αρκετά διαλακτικού αντιπάλου της Εκκλησίας, του Μεθόδιου Ανθρακίτη, από την καταδίκη του εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου μέχρι την ομολογία πίστεως που αναγκάστηκε να δώσει σ' αυτό και η απόφαση του τελευταίου να τον αποκαταστήσει, τελικά, στα αξιώματα που κατείχε· στη συνέχεια, παρατίθενται αποσπάσματα ή και το σύνολο των σημαντικότερων μαρτυριών σχετικά με την δίκη του Ανθρακίτη: οι *Κατηγορίες* που του αποδόθηκαν, η *Ὁμολογία πίστεως* του ίδιου, η *Ἐπιστολή προκρίτων τῶν Ἰωαννίνων πρὸς τὸν Νικομηδείας Παῖσιο*, η *Καταδικαστική ἀπόφαση τῆς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, η *Ἐπιστολή τοῦ Ἀνθρακίτη πρὸς τοὺς ἀρχόντας τῶν Ἰωαννίνων* καὶ η *Ἀπαλλακτική ἀπόφαση τῆς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*. Στο δεύτερο μέρος του Παραρτήματος παρουσιάζονται, πρώτα, μέσα από ένα σύντομο ιστοριοφιλοσοφικό σημείωμα η δράση και η καταδίκη από την Εκκλησία ενός αδιάλακτου εχθρού της τελευταίας, του Χριστόδουλου Παμπλέκη· ακολούθως, καταγράφονται, μερικές ή ολόκληρες, οι κυριότερες μαρτυρίες για την διαμάχη του Παμπλέκη με την Εκκλησία: η *Ἀκολουθία ἑτεροφθάλμου καὶ ἀντιχριστοῦ Χριστοδούλου τοῦ ἐξ Ἀκαρνανίας*, που τύπωσαν ορθόδοξοι εκκλησιαστικοί παράγοντες της βιεννέζικης παροικίας, η *Ἀπάντησις Ἀωνύμου πρὸς τοὺς ἄφρονες αὐτοῦ κατηγοροὺς κλπ.* του ίδιου του Παμπλέκη, το *Φρικτὸν Συνοδικὸν* του Οικουμενικού Πατριαρχείου και το *Προοίμιον-Πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς ἀναγνώστας τοῦ Φρικτοῦ Συ-*

νοδικού, που συντάξε Ανώνυμος συγγραφέας. Τέλος, στο τρίτο μέρος του Παραρτήματος παρατίθεται το πέμπτο κεφάλαιο από το έργο *Απολογία Χριστιανική* του Αθανασίου Πάριου, ο οποίος υπήρξε ο «σημαντικότερος εκπρόσωπος τῆς ομάδας τῶν συντηρητικῶν ιερωμένων που σὰ τελευταῖα τριάντα μὲ σαράντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση διαμόρφωνε κατεξοχὴν τὸ ιδεολογικὸ κλίμα, μέσα στὸ ὁποῖο ἦταν δυνατὴ ἡ χάραξη μιᾶς σκληρῆς πολιτικῆς τοῦ κέντρου τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας ἀπέναντι σ' ὄ,τι καὶ σ' ὅποιον ἀποτελοῦσε, ἔστω καθ' ὑπόνοιαν, κίνδυνο γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία» (σ. 490).

Αξίζει τέλος, να σημειωθεί ότι το ὄλο έργο ολοκληρώνεται πρῶτα με την Επιλογή Βιβλιογραφίας που καλύπτει ὄλο σχεδόν το γνωστὸ μέχρι σήμερα φάσμα των πηγῶν τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας τῆς εποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας και των έργων κάθε είδους προσέγγισής τῆς: περιλαμβάνει δηλ., κατὰ σειράν, ιστορικογραμματολογικὲς πηγές, βιβλιογραφικά βοηθήματα, ιστορικοφιλοσοφικὲς επισκοπήσεις, γενικὲς μελέτες για τὴ διαμάχη Ἀριστοτελικῶν - Πλατωνικῶν κατὰ τον 15ο αἰῶνα και για τα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας των χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, εκδόσεις φιλοσοφικῶν κειμένων και μελέτες για τὴν κατανόηση αυτῶν καθὼς και Ἀνθολόγια κειμένων κι ἔπειτα, ὄχι μόνον με το Ευρετήριο Ονομάτων αλλά και με τις απαραίτητες Προσθήκες στις οποίες ο συγγραφέας διορθώνει κάποια ἐπιμέρους λάθη που παρεσέφρησαν και συμπληρώνει τὴν Βιβλιογραφία με νέες μελέτες για τα προβλήματα των χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας κτλ., αποδεικνύοντας ἔτσι τὴν αδιάπτωτη φροντίδα του για τὴν ὄσο το δυνατόν αρτιότερη παρουσίαση και προσέγγιση των προβλημάτων τῆς μέχρι το 1821 νεοελληνικῆς φιλοσοφίας μέσα ἀπὸ ἓνα έργο του ὁποῖου ἡ σημασία-ὄπως ἤδη προκύπτει ἀπὸ τὴν ὄλη ἀνάπτυξη που προηγήθηκε- αναμένεται να σταθεῖ καθ-ριστικὴ ὄχι μόνον ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἄποψη.-